

З. Шадкам^{1*}, Ө.О. Тұяқбаев¹, Ү.Т. Қыдырбаева¹, Д.М. Абдраханов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²«Ғылым ордасы» РМК, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: zubaida.68@gmail.com

«ДАСТҮР АЛ-‘ИЛĀЖ» МЕДИЦИНАЛЫҚ ТРАКТАТЫ ЖӘНЕ ҚОЛЖАЗБА НҰСҚАЛАРЫ

Ғасырлар тоғысынан бүгінге жеткен ортағасырлық түркі жазба жәдігерлерінің арасында медицина саласына қатысты қаншама мұра бар. Олардың бірқатары қолжазба кітаптардың соңында немесе басында бірнеше парақ бетінде қысқа мәтін түрінде кездессе, енді бірі кітаптың бір бөлімі түрінде кездесіп жатады. Толық трактат немесе араб, парсы тілдерінен аударылған көлемді шығарма ретінде де жеткендері бар. Халық игілігі мен адам саулығы үшін жазылған медициналық жазба мұралар тек бір халықтың емес, бәлкі адамзат өркениетінің ортақ мұрасы болып саналады. Түркі жұрты жайлаған Алтай мен Орал арасындағы сайын даланың өркениетін танып білу, түсіну және емшілік дәстүрі мен соған қастысты наным-сенімдердің қалыптасу, емшілік мәдениеттің сабақтастығы мен трансформациясы жүйесін зерттеу үшін бұл жазба жәдігерлердің мәдени-тарихи һәм ғылыми құндылығы ерекше.

Мақалада түрлі себептермен отандық ғылымда өте аз зерттелген ортағасырлық медицина тақырыбындағы жазба мұралардың ғылымдағы орны мен құндылығы жайында аз-кем ой толғап, нақты жазба жәдігерліктерге тоқталамыз. Солардың ішінде XVI ғасырдың алғашқы жартысында жазылған «Дастүр ал-‘иләж» атты медициналық еңбектің авторы, тілі және AP09259326 «Дастүр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық жоба негізінде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде табылған қолжазба нұсқаларына шолу жасаймыз.

Түйін сөздер: ортағасырлық медициналық трактаттар, этномедицина, Шағатай тілі, Дастүр ал-‘иләж, түркі емшілік мәдениеті, археография.

Z. Shadkam^{1*}, O.O. Tuyakbayev¹, U.T. Kydyrbayeva¹, D.M. Abdrakhanov²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²RSE «Gylym Ordasy», Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zubaida.68@gmail.com

«Dastūr Al-‘Ilāj» medical treaty and its manuscripts

Among the medieval Turkic written monuments from the turn of the century that have survived to this day, there is a rich heritage in the field of medicine. Some of them appear as short texts on several pages at the end or beginning of manuscripts, while others appear as part of the book. Also found as a complete treatise or as a voluminous work translated from Arabic and Persian. Medical records written for the benefit of people and human health are the common property of not only Turkic culture, but also human civilization. These written artifacts are of particular cultural, historical and scientific value for the study and understanding of the steppe civilization between Altai and the Urals, inhabited by Turkic peoples, as well as for the formation of healing beliefs and a system of succession and transformation of the medical culture among the nomadic Turks.

The article examines the role and significance of the medieval medical written heritage, which for various reasons has been little studied in native science, and dwell on specific written artifacts. Among them, we will focus on the medical treatise “Dastūr al-‘ilāj”, written in the first half of the 16th century, about the author, language and his handwritten lists, found as a result of research carried out within the framework of the grant project AP09259326 “Dastūr al-‘ilāj” as a source of the steppe medicine”.

Key words: medieval medical treatise, ethnomedicine, Chagatai language, Dastūr al-‘ilāj, Turkic medical culture, archeography.

З. Шадкам^{1*}, О.О. Туякбаев¹, У.Т. Кыдырбаева¹, Д. М. Абдраханов²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²РГП «Ғылым ордасы», Казахстан, г. Алматы

*e-mail: zubaida.68@gmail.com

Медицинский тракт «Дастур ал-’илāдж» и его рукописные версии

Среди средневековых тюркских письменных памятников, сохранившихся до наших дней, имеется богатое наследие в области медицины. Некоторые из них появляются в виде коротких текстов на нескольких страницах в конце или в начале рукописей, в то время другие появляются как часть книги. Также можно найти полный трактат или объемный труд, переведенный с арабского или с персидского языков. Эти медицинские труды, написанные на благо людей и здоровья человека, являются общим достоянием не только тюркской культуры, но и человеческой цивилизации. Эти письменные артефакты представляют особую культурную, историческую и научную ценность для изучения и понимания степной цивилизации между Алтаем и Уралом, населенной тюркскими народами, а также для формирования целительных верований и системы преемственности и трансформации лечебной культуры у тюрков-кочевников.

В статье исследуются роль и значение средневекового медицинского письменного наследия, которое по разным причинам мало изучено отечественной наукой, а также рассматриваются конкретные письменные артефакты. Среди них мы остановимся на медицинском трактате «Дастұр ал-’илāдж», написанном в первой половине XVI века, об авторе, языке и о его рукописных списках, найденных в результате исследований, проведенных в рамках грантового проекта AP09259326 «Дастұр ал-’илāдж» как источник степной медицины».

Ключевые слова: средневековый медицинский трактат, этномедицина, чагатайский язык, Дастұр ал-’илāдж, тюркская медицинская культура, археография.

Кіріспе

Адамзат өркениетінің даму тарихына үңілесек, сан алуан мәдениетті адам баласы күнделікті қажеттіліктерін (қорғану, киіну, тамақтану, т.т.), мәселелерін шешу мақсатында қалыптастырғанын көреміз. Осы мақсатта адамдар табиғат пен уақытқа сыйыну, қоршаған ортасына бейімделу, бағыну немесе бағындыру жолына түскен. Алғашқы дәуірлерде қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін табиғаттан қорқып, оған сыйынса, кейінгі дәуірлерде оны түсініп, құрмет көрсетіп, онымен үйлесуге тырысты. Соңғы дәуірде табиғат заңдылықтарын өзіне бағындырып, табиғатқа үстемдік орнатуға тырысып келе жатқанын көреміз. Бүгінгі медицина мәдениеті де дәл осындай үлгідегі даму тарихын басынан кешірді. Көнеде науқастарды емдеу үшін табиғат күштерін шақырып, аруақ үйіріп, Көктегі Тәңіріне сыйынса, келе-келе арудың табиғатын түсінуге тырысып, еміне табиғаттағы әр түрлі шөптер, өсімдіктер мен жидектерді пайдаланып, жан-жануарлардың етін, сүтін, өтін, қанын, т.т. емдік мақсатта қолдана бастады. Көз көрген, қол жеткен тәжірибелерін ауызша, шама-шарқылары жеткендер хатқа түсіріп, кейінгілерге жалғады. Осылайша әр халықтың медицинасы, емшілік мәдениеті сол халықтың тарихымен бірге жасасып, мәдениетімен бірге

дамыды. Сондықтан, әр елдің медицинасы – сол елдің тарихымен, мәдениетімен тамырласып көнеден бастау алған мәдениетінің бір көрінісі.

Тарих бойынша медицина адамдардың түрлі аурулармен күресу жолында дамығаны анық. Ауруды жазу, емдеу, тоқтату немесе жеңілдету мақсатында адамдар ықылым заманнан бері әр түрлі жолдармен күресіп, ізденіп келді. Осы жолда қол жеткізген нәтижелерді кейінгі ұрпақтарға басында ауызша, кейінде жазба мұраларда хаттады. Нәтижесінде түркі халықтарының да санғасырлық емшілік мәдениетінен, тәжірибесінен сыр тартатын құнды жазба жәдігерлер қатары қалыптасты.

Көне түркі емшілік мәдениетінің әр кезеңде өзіндік ерекшеліктері болуына байланысты бірқатар ғылыми зерттеулерде түркі жұртының медицинасы тарихын: 1) Исламға дейінгі кезең; 2) Исламды қабылдағаннан кейінгі кезең; 3) Батыстық мәдениетке бет бұрған кезең деп үш кезеңге бөліп қарастыру орнығып келеді (Вауат, 2016: 237).

Түркілік емшілік мәдениеттің қарқынды дамыған және жазба жәдігерлері мол сақталған кезеңі бұл екінші – Исламды қабылдағаннан кейінгі кезеңі екені анық. Көне түркілік дүниетаным мен мұсылмандық догматиканың өзара ықпалдасқан, екі мәдениеттің өзара ассимиляциясы мен трансформациясы жүрген бұл

кезенде емшілік мәдениет те бірқатар өзгерістерге ұшырады. Бұл заңды құбылыс ортағасырлардан жеткен көне жазба мұраларда мол көрініс тапты.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Ғасырлар бойы түркі халықтарының мәдениетімен бірге жасасып келе жатқан медициналық шығармалар – халық этнографиясын, этномедицинасын, дүниетанымын, әлеуметтік-рухани өмірін, тілін, тарихын зерттеуде таптырмас дерек. Түркі тілінде жеткен ортағасырлық медициналық еңбектер аса көп емес, десе де бар. Жалпы, түркі тіліндегі шығармалардың ғылыми құндылығын академиялық тұрғыда нақтылай түсу үшін, әр шығарма жан-жақты зерттелуі қажет. Сондықтан, мақаламызда отандық ғылымда зерттелмей келе жатқан ортағасырлық шығарманың бірі – «Дастұр ал-‘илāж» медициналық трактатына тоқталуды жөн санадық. Мақалада аталған шығарманың авторы кім, қашан, қайда, қандай жағдайда жазылды, нұсқалары қанша және қайда сақталды деген сұрақтарға жауап беріледі. Мақала мақсаты – аталған жазба ескерткішті зерттеушілер қауымына таныстыру.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақала дайындау барысында тақырыпқа қатысты отандық және шет тілдерінде жазылған деректерді жинақтау, сараптау, салыстыру, жүйелеу сияқты жалпығылыми әдістермен қатар, пәнаралық әдістер де қолданылды. Түрлі кітап қорларында сақталған қолжазбалардың ақпараттық мүмкіндіктерін ашуда қосалқы тарихи пәндердің деректанулық: палеографиялық, кодикологиялық, эвристика, библиография, т.б. әдістер мүмкіндіктері кеңінен пайдаланылды.

Нәтижелері мен талқылама

Ортағасырлық медицина жазба жәдігерлері

Ортағасырларда түркі тіліндегі медициналық еңбектер ескі ұйғыр, көне қыпшақ, шағатай және анадолы осман түркі тілдерінде жазылған. Ескі ұйғыр тілінде «Гулдаста-и ‘афиāt» («Денсаулық гүлшоғы»), «Муджаррибāt-и ‘Ариф» («Ариф тәжірибесі»), «Тухфа-и Ханийа» («Хан сыйлығы»), «Асрār ан-набди уа ал-баули бизар» («Жүрек қағысы мен нәжіс

құпиясы»), «Му‘āлажат ал-фуқарā» уа ал-аһли ас-сахрā») («Қала тұрғындары мен сахара халқын емдеу жолы»), «Рисāла-и фасад уа хиджāма» («Асқынған ауру мен хиджама туралы трактаты») сынды бірнеше медициналық еңбектер болғанын атауға болады (Abdurehim, 1996: 136-134; Abdukadir, 2015: 217-226).

Қыпшақ тіліндегі медициналық шығармалар негізінен аударма шығармалар болды және олар Мысыр, Шам елдерінде жазылды. Олардың қатарынан Мысырда көне қыпшақ тіліне х.ж. 735 / 1334-35 жж. алғаш аударылған ветеринарлық медицина трактаты «Китап ал-байтарат ал-Уадих» («Ашық ветеринарлық кітап»), «Китаб ал-Хайл» («Жылқы кітабы»), Хасан ат-Табибтің медициналық сөздігі – «Камус ал-атибба’» («Емшілер сөздігі», 1149/1702 ж. көшірілген), т.б. шығармаларды атауға болады (Bodroglieti, 2012: 115–121).

Зерттеушілер шағатай тіліндегі медициналық еңбектер XVI ғасырдың басынан, нақтырақ хижра жыл санауының 911 ж., яғни 1506 ж. бастап жазыла бастағандығын және ол «Асрār ал-атибба’» («Емшілер сыры») атты көлемді еңбек болғанын айтады (Vaner, 1939: 129). Алайда бұл шығарма шағатай тіліндегі түпнұсқасында бүгінге жетпеді. Шығарманы парсы тіліне аударған Мирзā Шихāб ад-дйн Сāкиб Даһлауї әл-Хорасāнї х.ж. 911/1506 ж. Бомбей арқылы қажылыққа бара жатқан Шахзада Мухаммад Әзім Төрениң қолындағы «Асрār ал-атибба’ның» шағатай тіліндегі қолжазбасынан аударғанын айтады (Tülüzān, 1383: 14; Arif, 1391: 1142). Кейін шығарманың парсы тіліндегі аудармасы XIX ғасыр соңында Қазі Шейх Мухаммад Саджад Хусайннің жеке қаражатымен Мумбайда «Матаба’ Номи Перс» баспаханасында (Индия) алғаш басылып шығады.

XVI ғасырдан көне шағатай тіліндегі медициналық шығармалар бүгінге жетпегендіктен және медициналық шығармалардың басым көпшілігі XVII ғасырға тиесілі болғандықтан зерттеушілер арасында шағатай тіліндегі медициналық шығармалар алғаш XVII ғасырда жазыла немесе көшіріле бастаған деп есептейтіндер де жоқ емес (Karoly, 2014: 24). Алайда, зерттеушілер бұл кезеңдер шартты, нақты тоқталған кезең еместігін бірауыздан мойындайды.

Анадолы осман тілінде алғаш медициналық еңбектер Селжүктер кезеңінде бастап жазыла бастаған. Олардың арасында «Тухфа-и Мубаризй» атты алғашқы медицина трактатының авторы, атақты дәрігер – Хакім Баракат

және Газанфар Табрїзї, Абу Бакр бин әл-Закї әл-Мутатаббїб әл-Кунауї сияқты т.б. көптеген дәрігерлер алғашқы болып медицина тақырыбында қалам тартқан (Вауат 2016: 261).

Анадолы селжұқтарының медициналық дәстүрі, классикалық медициналық шығармалары сол кезеңдегі ірі мәдени орталықтардан, атап айтқанда Мысыр, Сирия, Иран және Түркістаннан келген ғалымдардың еңбектері негізінде дамыды. Зерттеушілер түрік медицинасының қарқынды даму себебін ислам медицинасынан іздейді. Сонымен қатар, Ренессанстан кейін Еуропада медицина саласында болып жатқан жетістіктердің де айтарлықтай ықпалы болғанын байқайды. Әсіресе грек, латын тіліндегі медициналық еңбектердің түрік тіліне аударылуы бұл салада үлкен жемісін берген. Нәтижесінде оташы-дәрігер Сабунджи оғлы Шараф ад-диннің (1386-1468) «*Акрабāдин*» (1454), «*Джаррахат ал-ханиа*» (1465), «*Муджарраб-намā*» (1468) сияқты еңбектері арқылы қалыптасқан османлылардың исламдық медициналық дәстүрі Ибрāхїм бин ‘Абд Аллахтың «‘Алā’им-и джаррахїн» деген (оташылдық туралы грек тіліндегі «Чинтар» атты шығарманың аудармасы) сияқты аударма еңбектері негізінде батыс медицинасына бет бұра бастаған. Осылайша, зерттеушілер 600 жылдық тарихы бар Османдық түріктердің медицинасын 3 кезеңмен қарастырады:

I. Бейліктер кезеңі;

II. Мұсылмандық кезең, бұл кезең екіге бөлінеді: 1) классикалық кезең (1450–1730 жж.) және 2) Батыс медицинасымен танысу және аудару кезеңі (1730–1827 жж.);

III. Батысқа түбегейлі бет бұрған модернизация кезеңі (1827 жылдан басталады). (Вауат 2016: 302-303)

«Дастūr ал-‘илāж» қолжазбалары және нұсқалары

Көшпенді түркілер арасында XVI ғасыр басында жазылған толыққанды медициналық трактаттың бірі – «Дастūr ал-‘илāж». Қолжазба нұсқаларында көрсетілген мәліметтерге сенсек, «Дастūr ал-‘илāж» хижра жыл санауымен 933 жылы, яғни 1526–1527 жылдары жазылған және шығарманың авторы «Табїб ал-Хурāsāнї» («Хорасандық дәрігер») деген лақаб атымен танылған Султāн ‘Алї ал-Хурāsāнї (Дастур, 50522: 5b). Автордың нақты қай жылы туып, қашан, қайда дүниеден озғаны, қызметі, тегі жайлы мәліметіміз өте аз. Ходжā Хасан Нисārї ғана «Музаккир ал-ахбāб» («Сүйікті жандар естелігі») атты шығармасында Султāн ‘Алї

ал-Хурāsāнї медицинаны Маулāна Хакїм Шахрїсїāбзїден оқығаны және оның жан-жақты, білімді болғанын жазады (Ходжā Нисārї, 3223: Б.119b). Десе де, шығарма мәтіндегі мәліметтерден оның шайбандық сұлтāн Әбу Мансұр Көшкінші ханның (ел аузында Көшім деп те айтылады, 1432–1530) және ұлы Әбу Сайид ханның (1533 ж.к.б.) дәрігері болғаны және шығарманы Самарқандта Көшкінші хан мен Әбу Сайид ханның құзырына арнап жазғаны белгілі. Жиырма жылдан аса хан сарайында дәрігерлік қызмет атқарған Султāн ‘Алї ал-Хурāsāнїге Көшкінші хан мен ұлы әр түрлі кітаптардан жинаған мәліметтері мен ұзақ жылғы шипагерлік тәжірибесін кітап етіп жазуды ұсынады. Автор хан ұсынысын қабыл алып, аталған шығарманы 1526–1527 жылдары құрастырып шығарады. Бұл мәліметтер шығарманың кіріспесінде көрсетіледі (Дастūr №50522: 2b–5a; Кешаварз, 1986: 178; Каталог 1952: 264).

Мақалада «Дастūr ал-‘илāж» трактатына арнайы тоқталуымыздың басты себебі – бұл шығарма бүгінге екі тілде – шағатай және парсы тілінде жетіп отыр. Отандық және шетелдік кітап қорларының каталогтарымен жүргізген библиографиялық, археографиялық жұмыстар нәтижесінде шығарманың бірнеше қолжазбалары сақталғанын да көріп отырмыз. Каталогтарда сипатталған «Дастūr ал-‘илāж» қолжазбаларының басым көпшілігі парсы тілінде, шағатай тілінде жеткені санаулы. Мысалы, Ташкенттегі Ә.Р. Бируни атындағы Шығыс қолжазбалар орталығы (ШҚО) қорында «Муқаддимат дастūr ал-‘илāж» («Емдеу дәстүріне кіріспе») деген атпен алты қолжазба тіркелген, соның бесеуі парсы тілінде, біреуі шағатай тілінде (Каталог, 1952: 248–252). Ирандағы бір ғана Маджлис-и Шура Ислами кітапханасында парсы тіліндегі 9 нұсқасы сандық жүйеге көшірілген, ғаламтор желісінде қолжетімді¹. Жалпы, Иран қолжазбаларының каталогтарында 30-дан астам «Дастūr ал-‘илāж» нұсқасы көрсетілген (Derayati, 1391).

Шығарманың қолжазба нұсқалары Ауғанстан, Әзірбайжан, Башкирия (РФ), Иран, Индия, Өзбекстан, Пәкістан, Қазақстан және Батыс елдеріндегі кітап қорларында кездесетіндігіне қарап, «Дастūr ал-‘илāж» XVI – XIX ғғ. аралығында Индия, Таяу Шығыс, Орталық Азия халықтары арасында жиі көшіріліп келгенін,

¹ Мақала AP09259326 «Дастūr ал-‘илāж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық жоба аясындағы зерттеулер бойынша жарияланды.

халық арасында үлкен сұранысқа ие болғанын аңғару қиын емес. Бұл шығарма XIX ғасырдың екінші жартысында Индияда екі рет баспадан жарық көруі де ойымызды растай түсетіндей. «Дастūr ал-‘илāждың» алғашқы баспасы Хайдарабад қаласындағы (Индия) Низамия кітапханасы қорында сақталған көне нұсқасы негізінде Делиде 1282/1865 жж., кейін екінші баспасы Лахор қаласында 1301/1884 жж. «Нами мунши науалкишуар» баспаханасында парсы тілінде басылып шығады (Hurāsānī, 1301). Шығарма жұртшылықтың сұранысымен одан кейін де жиі басылып тұрған. Мысалы, Парсы тіліндегі литографиялық кітаптар каталогында «Дастūr ал-‘илāждың» онға жуық нұсқасы көрсетіледі. Шығарманың литографиялық баспалары Үнді, Пакистан, Иран елдерінде басылған. Исламабад қаласындағы (Пакистан) «Гандж Бахш» Иран және Пакистан зерттеу орталығы кітапханасындағы парсы тіліндегі сирек және құнды литографиялық кітаптар каталогының бірінші томында (417 бетте) «Дастūr ал-‘илāждың» 4 литографиялық басылымын көреміз, олар: 1890, 1899, 1914 жж. басылып шыққан және бір баспасының жылы көрсетілмеген (Dotti, 2018: 37–38).

Шағатай және парсы тілінде жеткен бұл медициналық трактат енді қай тілде жазылды деген орынды сұрақ туады. «Дастūr ал-‘илāж» еңбегі туралы мақала көлемінде зерттеу жүргізген ирандық, үнді, пакистандық, поляк, түрік зерттеушілері парсы тіліндегі нұсқаларына ғана шолу жасайды, шағатай тіліндегі нұсқалары жайлы ешқандай мәлімет көрсетпейді. Тек зерттеуші Әмір Әбдіқадыр мақаласында Муратбек Елі Испиджаби 1150/1737 ж. шағатай тілінде «Ағрāз Тиббийа» атты энциклопедиялық шығарма жазғанын, онда түркі тілінде жазылған «Дастūr ал-‘илāж» секілді бірнеше шығармаларға сүйенгенін көрсетеді (Abdukadir, 2015: 224). «Ағрāз Тиббийа» Үрімшіде 2010 жылы басылып шығады (Isrijabī, 2015). Соған қарағанда Ташкент, Уфа, Үрімші, Алматы («Ампир» антикварлық салон иесінің жеке коллекциясында) сақталған шағатай тіліндегі нұсқалары бүгінге дейін ғылыми ортада беймәлім және толыққанды зерттелмей келе жатқан сияқты.

Шығарманың жоғарыда көрсеткеніміздей басымкөпшілігі парсы тілінде жетуіне қарамастан «Дастūr ал-‘илāж» парсы тілінде жазылды деп кесіп айту қиын. Жазба ескерткіштер парсы тілді отырықшы халықтардың арасында көшпенді жұртқа қарағанда көбірек тарағаны белгілі. Сол себепті де парсы нұсқасы бүгінге мол жетуі

әбден мүмкін. Соның бір мысалы, жоғарыда баяндаған «Асрār ал-атиббā» шығармасы әуелде шағатайша жазылып, кейінгіге парсы тіліндегі аудармасында жеткен. Оның үстіне автордың өмір сүрген ортасы, жазған жері, мақсаты, оқырманы кім болды деген сұрақтарды көтерсек шағатай тілінде жазылуы бек мүмкін деген пікір қалыптастырады.

Тарихта ислам ғылымы мен мәдениетін, өркениетін күшейткен қуатты Ғаузнауи (961–1186 жж.), Селжұқ (1037–1194 жж.), Қарахан (940–1212 жж.) түркі мемлекеттері тұсында араб-парсы тілінің әдеби, ғылыми, әрі сакральді дін тілі ретінде беделі жоғары болғаны және сол кезеңдегі жазба мұралар осы тілдерде жазылғаны анық. Әсіресе, Орталық Азияда парсы тілінде жазылған шығармалар ықпалы түркі тілінің әдебиетіне, жанрына, мазмұнына да айтарлықтай ықпал еткені рас. XIII ғасырдан бастан Шыңғыс хан (1155–1227) ұрпақтары билеген түркі-моңғол мемлекеттерінде түркі тілі кеңсе тілі, яғни жарлық-құжат тілі ретінде рөлі күшейе бастайды. XVI ғасырдан бастап Орталық Азияда діни-әдеби, тарихи шығармалармен қатар, медициналық трактаттар да жазыла бастайды. Орталық Азияда туындаған медицина тақырыбындағы әдебиеттердің жазылу ортасына үңілсек, мысалы, Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының (1388–1478) «Шипагерлік баяны» 1470 жылы қазақ ханы Жәнібектің (1480 ж.қ.б.) бұйрығымен жазылған-мыс (Тілеуқабылұлы, 1996), «Манāфи’ ал-инсāн» («Адам пайдасы») атты медициналық трактат Хива ханы Әбілғазы Баһадүр хан қолымен (1606–1664) 1643–1663 жж. аралығында жазылды (Жуманазаров, 2015: 125), «Табйблік китāби», «Ихйа’ ат-тибб Субхани» («Субхан[кули] медицинасының жандануы») атты трактаттарды Аштархандық әулеттен шыққан Мауереннахр билеушісі Сайид Субханқули Баһадүр хан (1680–1702) жазып қалдырған (Karoly, 2014: 25). Сол секілді «Хулāсат ал-Хукамā» (Хәкімдерге қықсаша нұсқаулық), XVII ғ.), «Тибб китāби» («Медицина кітабы», XVII-XVIII), «Рисāла шифā-и абдāн» («Дене емінің трактаты» XVIII), т.б. хан сарайларында жазылғаны белгілі (Ғаййпов, 2000: 13–14).

Көшкінші хан сарайында жазылған «Дастūr ал-‘илāж» трактаты да шағатай тілінде жазылып, кейін парсы тіліне аударылуы мүмкін. Бұл ойға Көшкінші ханның өзі бас-көз болып шығыс тілдерінен шағатай тіліне бірнеше шығармаларды аудартқаны итермелейді. Көшкінші хан кезінде белгілі араб жылнамашысы Абу

Джа'фар Мухаммад ибн Джарир ибн Иазид ат-Табаридің (839-923) «Таріх ар-русұл уа ал-мулук» («Пайғамбарлар мен патшалар тарихы», басқа атауы – «Тарих ат-Табари») шығармасын сарай диуаншысы Уахид Балхиге аудартқаны мәлім. Уахиди Балхи ат-Табаридің шығармасын 915–916 жж. жазылған арабша түпнұсқасынан емес, жылнамашысы Абу 'Али Мухаммад Бал'амидің 963 ж. Саманид әмірі I Мансур бин Нухтың әмірімен парсыша аударған, шығыс әдебиеттерінде «Тарих-и Бал'ами» деп танылып кеткен шығармадан аударады. Аудармасын 1521–1522 жж. аралығында тамамдап, Көшкінші ханның (1452–1530) кенже ұлы Абдулатиф сұлтанға (1495–1551) сыйлайды. Бұл жайлы былай баяндалады: ...*Haқан al-a'zam hān al-mu'azzam hānlar hāni Kuchkunji Hanniñ – hallada Allahu mulkahu – kichik oğly nur-i hadiқа-yi hilāfat nur-i hadiқа-yi sultanat cihan bostāniniñ güli ve hān chamaniniñ bülbüly zarāfet bağiniñ nāzuk nihāli luṭafat djaūyiniñ zulāli faṣāhat malikiniñ dānā hakīmi fukāhat šahriniñ šāhib kamal djihān iklīminiñ amn ua amāni 'adālat ahliniñ Naūşiruāni saḥāuat bahriñiñ dar-i hoş ābi uruṣ maidānyunyū šāhib-kyrāni šah-zāde-i 'ālamiyān ahsan ua ansab-i djihan kāyim-i maḳām-ı Sulaimān dārā-yi zamān-i Isikander daurān-ı Rustam dastān-i šāh-i 'ālī-şān 'Abdu al-Laṭīf Sulṭān – hallada Allahu mulkahu ua sulṭānahu ua afāda 'ala al-'ālamīn birrahu ua ihsānahu taklīf kылды kim kişi bolğay kim bu kitābni Türkī kылğai. Bu haḳīr al-dā'i kitāb-dār Uāhid-i Balhī Tayri ta 'ālānyū taufiқы bilan anbiyā' ua auliyā'nyū imdādi bilan ua 'azīzlarniñ himmati bilan barchadin isti 'ānat tilap ḥidmat kamarin jānni bilga bağlap jadd ua djuhd bilan bu kitābni Türkī kылды...* (Таріх-наме, Б. 1^b-2^a).

«Тарих-и Бал'ами» аудармашысы: «*Tāriḥ toқuz yūz yigirmi yetti zil-ḥicca aiуғаça bu kitāb fārisi erdi ua bu zamānaniñ pādşāhlarynyū ṭab'i Türkīğa māyil köprek erdi*» (Б.2^a) – деп аударма авторы өз кезеңінде хандардың түркі тіліне мейілдері басым болғанын жазады. Сондай-ақ, Көшкінші хан Шараф ад-дин 'Али Иазидің «Зафар-наме» («Жеңіс жылнамасы») атты Әмір Темір әулетіне арнап жазған (1425 ж.) тарихи шығармасын «тәжіктер пайдасын көргенмен, түркі халықтарына пайдасы жоқ, оны түркі тіліне аудару керек» деп, Мухаммад 'Али ибн Даруиш 'Али Бухариге 1519 ж. шағатай тіліне аудартқан болатын (Иазиди, 2008: 13). Көшкінші хан қаза болғанның кейін (1530 ж.) оның орнын басқан үлкен ұлы Әбу Саид сұлтан да әкесі сияқты хан сарайына ғалымдар мен шайырларды тартқан. Одан кейін билікке келген (1533 ж.)

Көшкінші сұлтанның кенже ұлы – Абдулатифхан да ғалымдар мен шайырларға құрметі зор, әдебиетке, ғылымға, өнерге өте жақын болған, «Хуш» деген лақап атымен ара-кідік өлең жазатын ақындығы бар сұлтан ретінде тарихта қалған.

Көшкінші ханның парсы әдебиеттерін түркі тіліне аудартуының тарихи себебіне бір үңілсек болады. Мауаренахрдағы шайбандық көшпенді Өзбек мемлекетінің негізін қалаған Мұхаммед Шайбани (1451–1510) шиғалық исламды қолдаған ирандық Сефевилермен ұзақ жылдар соғыс жүргізеді. Оның мерзімсіз өлімінен кейін Өзбек мемлекетінде түркі-моңғол мемлекеті дәстүріне сай тақ әкеден балаға емес, билеуші әулеттің ең үлкен өкіліне қалады. Осы дәстүрге сай Мұхаммед Шайбани қайтыс болғаннан кейін 1510 жылы таққа Әбілхайыр ханның (1412–1468) баласы Сүйінші (толық аты – Әбді Насыр Камал ад-дин Сүйінші-қожа, 1454–1511) шықты. Алайда Сүйінші хан көп ұзамай қайтыс болып, оның орнына Әбілхайыр ханның келесі баласы Көшкінші шықты. Сүйінші хан мен Көшкінші хан Ұлықбектің қызы Рабия Сұлтан Бегімнен туған еді (Бахр ал-асрап, 1969: 354). Көшкінші хан көшпенді Өзбек мемлекеті тағында 1510 жылдан 1530 жылға дейін отырды. Ол да қайтыс болып, таққа оның баласы Әбу Саийд келді. 1533 жылы таққа Убайдулла хан (1487–1540) шықты. Шығыс әдебиеттеріне сүйенсек, сол жылы Көшкінші сұлтанның кенже ұлы Абдулатиф та хан тағына келгенімен, шын мәнінде нағыз билік Убайдулланың қолында болған.

Мұхаммед Шайбани қайтыс болғаннан кейін Шах Исма'ил Сефеві (1487–1524) Өзбек мемлекетінің территориясын жаулап алу жорығын жоспарлады. Бұл жорыққа ол шайбандықтардан теперіш көрген Әмір Темірдің ұрпақтарын тартты. Сефевилер Темірдің соңғы мұрагері Захир ад-дин Бабырмен (1483–1530) одақтасады. Захир ад-дин де Мауаренахрда билігін күшейтпек оймен 1511 жылы Сефевилер жорығына қосылады. Алайда, Бабырдың шиғалықты жаюды мақсат еткен Қызылбасы Сефевилердің жағында болуы оның халық арасындағы абыройына үлкен нұқсан келтірсе керек, халық шайбандықтарды қолдап шығады. Құлмәлік деген жерде болған шайқаста Көшкінші хан Бабыр мен одақтасына тойтарыс берді. Осы жеңілістен кейін екі жақ Бұхара қаласынан қырық шақырым жердегі Ғиждиуан деген қамалдың маңында 1512 жылдың 12 қарашасында болған шешуші шайқаста қайта жолығады. Бұл ұрыста Көшкінші ханның баласы Әбу Саийд

қол бастайды. Мауреннахрдың болашағы үшін болған қанды шайқаста қызылбасылар ойсырай жеңіліп, қолбасшылары Нажм-и Сани (толық аты Мир Наджмиддин Хузани) басы кесіліп, Самарқанға жеткізіледі. Осылайша, кезінде Шах Исма'илды сунниттік ағымға шақырып, шииттік діни ұстанымына бола сефевиттермен ұзақ жыл шайқасып, шәйіт болған бабалары Мұхаммед Шайбанидың кегі қайтарылады.

Сефевилермен осындай қырғи-қабақ қатынаста болған шайбандық Көшкінші хан мен Абу Сайид хан сарайында парсы тіліндегі шығармаларын түрікше аудартып жатқанда «Дастūr ал-'илāж» парсыша жазылды дегенге сену қиындау. Сондықтан, «Дастūr ал-'илāж» автордың қолымен шағатай тілінде жазылып, кейін парсыша аударылуы әбден ықтимал.

Алматы қаласының тұрғыны қолындағы (атын көрсетпеуді өтінді) шығарманың зерттеуге алған XVIII ғасырдың шағатай қолжазбасы бізді мұндай батыл тұжырымға жетелейтін еш мәлімет берілмейді. Қайта, «*Xāzireti [Mūхаммед] пайғамбар – Алланың оған сәлемі болсын – бұл кітапқа «Дастūr ал-'илāж» [dɛn] ат қойып берді» (Ḥazrat paigambār – salla Allahu 'alaihi ua sallama – bul kitābga Dastūr al-'ilāj at koiyp berdilar)* – деп автордың кім болғанын жұмбақтай түседі (Дастūr, 7.10 (152): 2^b). Ал, Шыңжаңда «Турки Дастūr ал-'илāж» деген атаумен сақталған қолжазбасы мәтінімен де, Мухаммад-Бақи Әлім (Султан Али, 1999: 558) ұйғыр тілінде басып шығарған баспасымен де жұмыс жасауға әзірге мүмкіндік болмай тұр.

«Дастūr ал-'илāж» құрылымы және деректік маңызы

Шығарманың қай тілде жазылды деген сұраққа әуелі қолжазба нұсқалары мен мәтіні жауап берсе керек. Сондықтан, қолжазба нұсқаларының мәтіндерін зерттеумен қатар, отандық, шетелдік қорларда сақталған трактаттың қолжазбаларын анықтау, сәйкестіктерін зерттеу; сол арқылы шығарманың таралу ауқымын, көшірушілер мен оқушылар, тұтынушылар ортасын анықтау, шығарманың қай тілде көп көшірілгенін және ең көне нұсқасы қай тілде сақталғанын, алғашқы немесе содан көшірілген қолжазбасын табу, олардың палеографиялық, кодикологиялық мәліметтерін түзу қажет. Шығарманың алғаш жазылған тілін анықтау үшін қай тілдегі нұсқасы толық ия кем екенін анықтау, парсы және түркі тіліндегі нұсқаларындағы трактат қолжазбаларының құрамын, көлемін және мазмұнын қарастыру да маңызды. Қай нұсқасының редакцияланғанын немесе қыс-

қартылғанын байқауға, мәтіннің қай тілге аударылғанын анықтауға мәтінтану, тілтану зерттеулері нақты жауап берсе керек. Мысалы, «Дастūr ал-'илāждың» парсы тілінде жазылған нұсқаларында Мауараннаһр аймағына тән тілдік ерекшеліктер байқалады. Парсы тілінің қолдану мен даму аймағы қазіргі Иран территориясымен шектелмейтіні белгілі. Орталық Азия аймағындағы жазба тілге парсы тілінің ықпалы Ислам дінін қабылдамас бұрын да басым болған. Сондықтан, түркі тілімен қатар әдеби, діни, ғылыми шығармаларда түркі авторлары парсы тілін орныққан жазба тіл ретінде жиі қолданған. Нәтижесінде өңірде парсы тілінің өзіндік реңі қалыптасқан. «Дастūr ал-'илāжд» авторының сөз саптауында сол көне парсы тілінің сарындарын байқаймыз, әсіресе реттік сандарда, п (پ), джим (ج), ч (چ), г (گ), зәл (ض), ж (ژ) әріптерінің, жалғаулардың жазылуында, «шодан» (شودن), «бошад» (باشد) секілді көмекші етістіктердің қолданысын да көре аламыз. Шығарманың парсы нұсқасындағы кей сөйлемдердің құрылысы, жекелеген лексикалары түркі тілінен тікелей аударма жасалған сияқты көрінеді. Мысалы, түркі тілінде «сулау», «ылғалдау» етістігінің парсы тіліндегі баламасы «хисандан» (خيساندن). Шығармада хисандан сөзі қолданылмай, парсы әдеби тілінде өте сирек қолданылатын тәр сахтан (تر ساختن), яғни «дымдау» етістігі жиі қолданылған. Мұндай ерекшеліктерді шығарманың өн бойынан жиі кездестірдік.

«Дастūr ал-'илāж» трактаты каталогтарда сипатталғандай және шағатай, парсы тіліндегі нұсқаларынан көргеніміздей кіріспеден (муқаддима) және екі негізгі тараудан (мақале) тұрады. Екі тарау ішінара бірнеше баптардан (16 бабтан), баптар бірнеше бөлімдерден (фасл) және бөлімдер бірнеше бөлімшелерден (қисм) құралған. Кіріспеде Құран аяттары мен пайғамбар хадисі негізінде жалпы медицинаның пайдасы, сакралды, Алланың қалаған адамына ұқтыратын ғылым ретіндегі орны түсіндіріледі, денсаулық сақтау туралы бұрынғы хәкімдердің кеңесі, насихаты баяндалады. Бірінші тарауда аурулардың сиптомдары мен түрлі ауруға шалдыққан адамның хал-күйі, қысқа емделу жолдары сипатталса, екінші тарауда аурулардың күрделі ем-домы, жануарлар (негізінен түйе, қой, сыйыр, жылқы т.б.) майы, сүті, қаны мен өтінен, түрлі шөптерден, жер қойнауынан шыққан минералдардан дәрілерді дайындау жолы, қолдану тәсілі, емдік қасиеті жайлы баяндалады.

«Дастūr ал-'илāждағы» сипатталған халық емдерінде магияның маңызды рөлі едәуір

анық байқалады. Көне түркілердің емдік практикасындағы жын куу, аруақ шақыру, үшкіру, аластау секілді шамандық емдеу дәстүрі исламның келуімен дәруіштердің, сопылардың түрлі дұғалықтармен емдеу дәстүрімен алмасқанын, ішінара сабақтастығы барын да шығарма мәтінінен көру қиын емес. Жаратушы Алланың қалауымен тылсым күшпен науқастың ем табатынын шығыс шипагерлері де мойындайтынын, олардың материалдық және моральдық тұрғыдан емдеу жолын қатар ұстанатынын, моральдық тұрғыдан емдеу барысында түрлі дұғалардың магиялық күшін қолдану кең тарағанын трактат мәтінінен көптеп кездестіреміз.

Шығарма мәтінінде көшпенді түркі халықтарының ем-домында жануарлардың сүті, майы, қаны, өті, жүні, тіпті зәрі де қолданылғаны айтылады. Мысалы, түйе жүнін өртеп, күлін өркеш не табанмайымен араластырып, көз тұсына жағып, көз ауруларын емдегені баяндалады (Дастұр ал-‘иләж 7.10 (152): 8^b). Түйенің өтін жеміс ағашына жақса, не жан-жағына шашса, жемісі мол болатыны, сондай-ақ, түйе өтін тезегі мен майына араластырып бедеу әйел өзімен бірге алып жүрсе, Алланың қалауымен құрсағына бала бітеді деп көрсетеді (Дастұр ал-‘иләж 7.10 (152): 7^a). Осы секілді бүгінде халық жадында ұмыт болған бірқатар ем-домдар сипатталады. Яғни, шығарма мәтінінен көшпенді түркі жұртының медицинасынан мол мәлімет көреміз. Мұндай этнографиялық мәліметтер шығарманың қандай ортада жазылғанынан да хабар береді.

Қорытынды және тұжырымдама

Жоғарыда аталған медициналық шығармалар түркі медицинасы көшпенді жұрт арасында ауызша түрде ғана беріліп келген жоқ, жазба мұра беттерінде де көрініс тапқанын ұқтырады. Түріктердің дәстүрлі медицинасының бай және тамыры терең дәстүрін көрсететін шығарманың бірі осы «Дастұр ал-‘иләж» трактаты. Автор Сұлтан Әли Табиб аталған еңбегін 20 жылдық (бірқатар парсы деректерінде 40 жыл деп те айтылады) тәжірибесі мен көне медициналық шығармалар негізінде жазған. Бірнеше қолжазба нұсқаларында жеткен бұл шығарма – түркі көшпенді жұрттың медицинасын жаңа қырынан таныстыратын құнды мұра. Ортағасырлардағы түркі жұртының шипагерлік танымы мен дәстүрін сипаттайтын және оның өз кезеңіндегі сабақтастығын көрсететін бірден бір дерек десек

қателеспейміз. Бұл еңбектің қолжазбалары кең тарағанынан-ақ ондағы ем-дом халық арасында жиі пайдаланылғанынан, ондағы шипагерлік әдістер мен емдік шөптер кең қолданылғанынан және шығарманың өзі үлкен сұранысқа ие болғанынан хабар берсе керек.

Орталық Азияда XVI ғ. бастап түркі тілінде дүниеге келген бірнеше медициналық шығармалар хан сарайларында жазылған. Ортағасырларда өзіндік дәстүрі, баяндау тілі, құрылымы қалыптасқан мұндай медициналық тақырыптағы шығармалар – зерттеушілер үшін бірнеше мүмкіндіктер беретін деректер кешені, анықтамалық ақпарат көзі. Бұл еңбектер тек медицина тарихына, этномедицина саласында ғана емес, әлеуметтану, этнография, психология, лингвистика, фольклор және ботаника, биология, фармацевтика сияқты көптеген салалар бойынша да зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

«Дастұр ал-‘иләж» интеллектуалды тарихи тұлғалардың дала халықтары арасында медицинаның, емшілік өнердің, халықтық ем-дом дәстүрлерінің дамуына және қалыптасуына тигізген әсерін зерттеуде, сол арқылы ортағасырлардағы халық медицинасының даму кезеңдерін анықтауда таптырмас дерек. Ондағы тілдік бірліктерді, терминдерді, медициналық атауларды, т.б. зерттей отырып, көшпелі халықтар арасындағы медициналық білімнің деңгейін және ерекше белгілерін анықтауға мол мүмкіндік алуға болады.

Көшкінші ханның Самарқандтағы сарайында хижра жыл санауымен 933 жылы, яғни 1526 – 1527 жылдарда басталып, шамамен 1532 жылдары тамамдалған «Дастұр ал-‘иләж» XV ғасырдың бірінші ширегі мен XVI ғасырдың бірінші жартысы шағатай тілінің классикалық дәуірі саналатын тұста жазылды. Егер, шығарманың алғаш түркі тілінде жазылғанын анықтай алсақ, оны шағатай тілінің классикалық үлгілерінің бірі деп айтуға толық құқығымыз болады. Онда бұл шығарманы қазақ медицина тілінің дамуын зерттеуде де құнды дерек деп білсек керек. «Дастұр ал-‘иләж» медициналық трактатының парсы тіліндегі мол нұсқалары оны көшпенді түркі жұртының мұрасы ретінде ғана емес, бәлкі шығыс халықтарына ортақ мұра ретінде де қарастыруға болады.

Мақала АР09259326 «Дастұр ал-‘иләж» – далалық медицина дереккөзі» гранттық жоба аясындағы зерттеулер бойынша жарияланды.

Әдебиеттер

- Balkhī, Uāhīdī. «Tārīkh-nāme». Resey Ұлттық Кітапханасы. Қолжазба, Dorn 519. ББ. 2^a-819^a.
- Sultān ‘Alī al-Khurāsānī. «Dastūr al-‘ilāj». «Ампир» антикварлық салоны, жеке қор. Қолжазба, 7.10 (152). ББ. 1^a-88^b.
- Sultān ‘Alī al-Khurāsānī. «Dastūr al-‘ilāj». Маджлис-е Шура-е Ислами китапханасы. Қолжазба, №50522. ББ. 1^b-106^b.
- Ходжә Хасан Нисарӣ. «Музаккир ал-аҳбāб». Тәжікстан Республикасы Ғылым Академиясы Шығыстану институты. Қолжазба, инв. № 3223.
- Abdukadir, Amir et al (2015) “The origins of Uyghur medicine: Debates and perspectives”. *Journal of Traditional Chinese Medical Sciences*. 2 (4): 217-226
- Abdurehim, Kadir (1996), *Research on Ancient Books of Uyghur Medicine*. Urumqi: Xinjiang People’s Health Publishing House.
- Bayat, Ali Haydar (2016) *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu belediyesi Kültür Yayınları.
- Bodroglieti A. (2012). The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 21 (31): 115–125.
- Dorri, Najmeh & et al. (2018), “Textual Criticism of Persian Literature”. Vol. 10, Issue 1. Isfahan: University of Isfahan
- Hurāsānī, Sultān ‘Alī (1301), *Dastūr al-‘Ilāj*. Lacknow: Matba’ Nomi Munshi Nawal Kishore
- Ispijabi, Muratbeg Eli (2010). *Eghraz-i Tibbiya*. Urumqi: Xinjiang People’s Publishing House.
- Karoly, László (2014), *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan*. Leiden: «BRILL».
- Naushāhī, Arīf (1391) *Kitāb shināsi-yi āthār-i Fārsi-yi chāp shuda dar shibh-i qārre* (Hind, Pākistān, Banglādish), 1160-1387/1195-1428/1781-2007. Vol. 4. Tehran: Mirās-i maktūb
- Ṭūlūzān, Iūnānī (1383). *Asrār al-aṭibbā’ iā mudjarrabāt İlat Chagatāi*. Tehrān: Muassase-ie muṭāla’āt-e tarīkh, ṭibb-e islāmī
- Vaner, Haydar (1939). “Esrarū’l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıp Kitabı”. *Türk Tıp Tarihi Arkivi*. Cilt 3, 12: 128-134.
- Ғаййпов, Мурот (2000). “Хива табиблари”. *Шарқ табобату*. 2: 12-16.
- Жуманазаров, Хуршид (2015). “Ham hukmdor, ham tabib”. *Tafakkur*. 3: 125-126
- Ғазди, Шараф ад-Дин Али (2008). «Зафар-наме». *Книга побед амира Темур* / Пер. А. Ахмедова. Ташкент: «Санат».
- Каталог, (1952). Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР / Под ред. чл.-кор. АН УзССР, д.и.н., проф. А.А. Семенова. Т. 9. Ташкент: ЎзССР Фанлар Академиясининг нашреги.
- Махмуд бин Уали, (1969) «Бахр ал-асрār fī manākiб ал-ахйār». Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: «Наука».
- Султан Али, Хаким (1999). *Дастūr ал-‘илāj*. / Баспаға дайын.: Қажы Әлім Мухаммад-Бақи. Үрімші: Шыңжаң халықтар баспа үйі.
- Тілеукабылұлы, Өтебойдақ (1996). *Шунагерлік баяны* / Араб қарпінен көшіргендер К. Елемес, Д. Мәсімхан. Алматы: «Жалын».

References

- Balkhī, Uāhīdī. «Tārīkh-nāme». Resey Ultyk Kitapxhanasy [Russian National Library], Manuscript, Dorn 519. ff. 2a–819a.
- Sultān ‘Alī al-Khurāsānī. «Dastūr al-‘Ilāj». Manuscript, «Ампир» antikalyq salony, zheke qor 7.10 (152). ff. 1a–88b.
- Sultān ‘Alī al-Khurāsānī. «Dastūr al-‘Ilāj». Majlis-i Shūra Islamia kitapxhanasy [Library of Majlis-i Shura Islami], Manuscript, No. 50522. ff. 1b–106b.
- Khāja Hasan Nisārī. Muzakkir al-aḥbāb. Tajikistan Respublikasy Gylm Akademiyasy Shygystanu Instituty [Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan], Manuscript, № 3223.
- Abdukadir, Amir et al (2015), “The origins of Uyghur medicine: Debates and perspectives”. *Journal of Traditional Chinese Medical Sciences*. 2 (4) October: 217-226
- Abdurehim, Kadir (1996), *Research on Ancient Books of Uyghur Medicine*. Urumqi: Xinjiang People’s Health Publishing House.
- Bayat, Ali Haydar (2016), *Tıp Tarihi* [History of Medicine]. İstanbul: Zeytinburnu belediyesi Kültür Yayınları.
- Bodroglieti A. (2012). “The Medical Terminology in the Kitāb baytarat al-vāzih, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 21 (31) Aralık: 115–125.
- Dorri, Najmeh & etc. (2018), “Textual Criticism of Persian Literature”. Vol. 10, Issue 1. Isfahan: University of Isfahan
- Hurāsānī, Sultān ‘Alī (1301), *Dastūr al-‘Ilāj* [Healing Tradition]. Lacknow: Matba’ Nomi Munshi Nawal Kishore
- Ispijabi, Muratbeg Eli (2010). *Eghrazi Tibbiye* [Medical Purposes]. Urumqi: Xinjiang People’s Publishing House.
- Karoly, László (2014), *A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan*. Leiden: «BRILL».
- Naushāhī, Arīf (1391), *Kitāb shināsi-yi āthār-i Fārsi-yi chāp shuda dar shibh-i qārre* (Hind, Pākistān, Banglādish) [Bibliography of Persian works published in the Subcontinent (India, Pakistan, Bangladesh)], 1160-1387/1195-1428/1781-2007. Vol. 4. Tehran: Mirās-i maktūb
- Ṭūlūzān Iūnānī (1383). *Asrār al-aṭibbā’ iā mudjarrabāt İlat Chagatāi* [Secrets of physicians or experiences of Chaghatai tribes]. Tehrān: Muassase-ie muṭāla’āt-e tarīkh, ṭibb-e islāmī

Vaner, Haydar (1939). “Esrarü’l-Etibba Türk-Çağatay İllerinin Tıb Kitabı” [Asrār al-aṭibbā’Medical Book of Turkish-Çağatay Provinces]. *Türk Tıp Tarihi Arkivi*. Vol. 3, 12: 128-134.

Ğaiypov, Murot (2000). “Khiva tabiblari” [Khiva’s Doctors]. *Shark, tabobati*. 2: 12-16.

Zhumanazarov, Khurshid (2015). “Ham hukmdor, ham tabib” [A Ruler and a Doctor]. *Tafakkur*. 3: 125-126

Yazdī, Sharaf ad-dīn ‘Alī (2008). “Zafār-nāme». *Kniga pobed amira Temura*. [“Zafar-nāme”. Amir Timur’s book of victories] / Per. Akhmedova A. Tashkent: «Sanat».

Katalog, (1952). *Sobraniye vostochnykh rukopisey Akademii nauk Uzbekskoy SSR*. / Pod red. chl.-kor. AN UzSSR, d.i.n., prof. A.A. Semenova [Collection of oriental manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. / Ed. by Corresponding Member Academy of Sciences of the Uzbek SSR, doctor of historical sciences, prof. A.A. Semenova.]. Vol. 9. Tashkent: ŪzSSR Fanlar Akademiyasining nashreti.

Mahmūd bin Uālī, (1969). “Baḥr al-asrār fī manākib al-akhyār” // *Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy)* / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A.Pishchulina, V.P. Yudin [“Baḥr al-asrār fī manākib al-akhyār”. Materials on the history of the Kazakh khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from Persian and Turkic works) / Compiled by: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin.]. Alma-Ata: «Nauka».

Sultān ‘Alī, Hakīm (1999). *Dastūr al-‘ilādj* / Baspāğa dayyn.: Kazhy Alīm Muhammad-Baqī [*Dastūr al-‘ilādj*. Prepared for publication by Haji Alīm Muhammad-Bakī]. Urumqi: Xinjiang khalyqtar basps uyi.

Tileuqabylyly, Oteboidaq, (1996). “Shipagerlik baiany” / Arab qarpinen koshirgender K. Yelemes, D. Masimkhan [“Healing story”. Edited by K. Elemes, D. Masimkhan]. Almaty: «Zhalyn»